

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 22 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2022

Tatbık Sünneti Nesh mi Edildi?

Has The Tatbîq Sunnah Been Abrogated?

Sinan Erdim

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assist. Prof., Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Kastamonu / Türkiye
serdim@kastamonu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-2564-5027>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1096061

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 30.03.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 03.06.2022

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2022

Cite as / Atıf: Erdim, Sinan. "Tatbık Sünneti Nesh mi Edildi?". *Marife* 22/1 (2022): 271-292.
<https://doi.org/10.33420/marife.1096061>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

www.marife.org

Tatbîk Sünneti Nesh mi Edildi?

Özet

Hanefî Mezhebî'nin en eski hadîs kaynaklarından olan İmâm Muhammed ile İmâm Ebû Yusuf'un eserlerinde ilginç bir rivâyet nakledilmiştir. Bu rivâyet Müslim dahil birçok muhaddîs tarafından da tahrîc edilmiş ve sahîh kabul edilmiştir. Bu rivâyete göre Abdullâh b. Mes'ûd evine gelen iki meşhur talebesi Esved ve Alkame'ye imâm olup namaz kıldırması. Namaz esnasında rûkûda onların ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğunu görmüş ve namazda onların ellerine vurarak kendi ellerine dikkat çekmiştir. Kendisi de o esnada rûkûda avuçlarını birleştirip diz kapaklarının arasına koymuştur. Âlimler bu eylemi tatbîk olarak isimlendirmişlerdir. Abdullah b. Mes'ûd namaz sonrası onlara Hz. Peygamber'in rûkûda ellerini bu şekilde üst üste kapatıp dizlerinin arasına koyduğunu nakletmiştir. İbn Mes'ûd'un bahsettiği bu eylem elbette o dönem yaygın olan rûkûda ellerin diz kapaklarının üzerine konulması uygulaması ile çelişmektedir. Hanefî İmâmları mübhem bir râviden ve İbrâhîm en-Nehaî'den munkatı bir isnadla Hz. Ömer'in ellerini rûkûda diz kapaklarının üstüne koyduğunu nakletmiş ve tercihlerinin Hz. Ömer uygulaması olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca İbrâhîm en-Nehaî'den bu uygulamanın zamanla terk edildiği görüşünü de nakletmişlerdir. Zaman içerisinde ise bu uygulamanın mensûh olduğu yüksek bir sesle dillendirilmiştir. Hicrî üçüncü asırda bu uygulamanın mensûh olduğu Kütüb-i Sitte müelliflerinden Tirmizî ve Nesâî tarafından da ifade edilmiştir. Bununla birlikte Hz. Ali'den kişinin rûkûda isterse diz kapaklarını tutabileceği, isterse tatbîk yapabileceği hasen sayılan bir rivâyet ile de nakledilmiştir.

Bu uygulamanın yasaklandığına dair iki rivâyet nakledilmiştir. Biri Sa'd b. Ebî Vâkkâs'tan nakledilmiş olup sahîh kabul edilmiştir. Ancak bu hadîste bu yasağın fâilî mübhem bırakılmıştır. Bir diğer rivâyet Hz. Ömer'den nakledilmiştir. Bu rivâyette Hz. Ömer "Diz kapakları size sünnet kıldı" demektedir. Ancak sünnet kılının kim olduğu yine mübhemdir. Ayrıca bu rivâyeti Hz. Ömer'den nakleden râvinin Hz. Ömer'den hadîs işitip işitmediği de tartışmalıdır.

Bu uygulamanın mensûh olduğu anlayışı bu problemi çözmek için geliştirilen en önemli argümandır. Bunda da yukarıda verdiğimiz iki sahâbinin rivâyetleri hiç şüphesiz etkili olmuştur. İbn Huzeyme, İbn Hibbân, İbn Battâl, Kâdî 'Îyâz, Nevevî ve İbn Hacer gibi birçok âlim bunu savunmuşlardır. Ancak bazı problemler içermekte olan bu argüman bazı âlimler de itiraz etmişlerdir. Bu bağlamda Aynı, Abdullah b. Mes'ûd'un Hz. Peygamber ile vefatına kadar yakınında ve sürekli hizmetinde bulunduğunu bu sebeple böyle bir şeyin mümkün olamayacağı ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in bu uygulamayı nesh ettiği anlayışını kabullenmemiştir. Nitekim şayet bu şekilde bir nesh söz konusu ise bundan İbn Mes'ûd'un da haberinin olması gerekmektedir.

Bir başka geliştirilen argüman ise Hz. Peygamber'in bu uygulamayı bir defa yaptığıdır. Ancak bu da pek tutarlı görünmemektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un bir defa yapılan bir uygulamaya devam etmesi ve ettirmeye çalışması pek de mantıklı bir durum değildir.

Bir diğer argüman ise rûkûda ellerin diz kapaklarının arasına koyulması uygulamasının Yahudilere ait olduğudur. Hz. Peygamber'in (s) herhangi bir konuda vahiy yoksa Ehl-i Kitâb'a uymayı sevdiği ifade edilmiştir. Son emirle de onlara muhalefet etmiştir. Bu da son derece problemlili bir argümandır. Nitekim bu durumda elleri diz kapaklarının arasına koymak Yüce Allah'ın emri olmaktadır. Bu bağlamda İbn Mes'ûd'un uygulaması vahye muhalefet anlamına gelmektedir.

Bütün bu verilerden hareketle ilim adamlarını son derece meşgul ettiğini düşündüğümüz bu uygulamanın Hz. Peygamber tarafında nesh edilip edilmediğini tespitte çalışacak eğer bir nesh de söz konusu ise nâsîhinin kim olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, İbn Mes'ûd, tatbîk, nesh.

Has The Tatbîq Sunnah Been Abrogated?

Summary

An interesting narration was reported in the works of Imam Muhammed and Imam Ebu Yusuf, who are among the oldest hadith sources of the Hanefî sect. This narration was also identified by many muhaddiths, including Muslim, and was accepted as sahîh. According to this narration, Abdullah b. Mesud became the imam of his two famous students, Esved and Alkame, who came to his house and performed prayer (salaah). While praying (salaah), he saw them putting their hands on their knees in ruku and drew attention to his own hands by hitting their hands. At the time of ruku, he put his hands together and placed them between his knees. Scholars named this action as tatbîq. After the prayer (salaah), Abdullah b. Mesud narrated them that the Prophet put his hands together like this and placed

them between his knees in ruku. This action mentioned by Ibn Mesud contradicts the practice of putting the hands on the knees in ruku, which certainly was common at that time. Hanefî İmams reported from an ambiguous narrator and with a munkati attribution from İbrahim en-Nehai that Omer put his hands on his knees in ruku and mentioned that their preferences were about Omer's practice. Besides, they also narrated the view of İbrahim en-Nehai that this practice was abandoned over time. In time, it was called out that this practice was an abrogation. It was also stated by Tirmizi and Nesai, who are among the authors of Kutub al-Sittah, that this practice was abrogated in the third century Hijri. In addition to this, it was also reported with a narration counted Hasan from Ali that a person may hold his knees or do tatbîq in ruku. There are two narrations regarding the prohibition of this practice. One was narrated from Sad b. Ebi Vakkas and this narration was accepted as sahih. Nevertheless, in this hadith the subject (doer) of this prohibition was left ambiguous. Another narration was reported from Omer. In this narration, Omer said: "Knees have been made sunnah for you." However, the person who made it sunnah is still ambiguous. Moreover, it is also debatable that whether the narrator, who reported this narration from Omer, heard a hadith from him or not.

The understanding that this practice is an abrogation is the most essential argument developed to solve this problem. Undoubtedly, the narrations of the two companions given above were effective in this. Many scholars such as Ibn Huzeyme, Ibn Hibban, Ibn Battal, Kadi İyaz, Nevevi and Ibn Hacer defended this. However, some scholars objected this argument which includes some problems. Within this context, Aynî stated that Abdullah b. Mesud was close and in continuous service with the Prophet until his passing. For this reason, such a thing would not be possible, and he (Aynî) did not accept the understanding that the Prophet abrogated this practice. Thus, if such an abrogation was in question, Ibn Mesud must have been aware of this, too. Another argument that was developed is that the Prophet made this practice once. However, this does not seem very consistent. It is not a logical situation for Abdullah b. Mesud to continue and try to maintain a practice that was done for once. Another argument is that the practice of putting the hands between the knees in ruku belongs to the Jews. It was stated that the Prophet liked to follow the people of the book if there was no revelation on any subject. He objected them with the last command. This is a highly problematic argument. As a matter of fact, in this case, putting the hands between the knees is the commandment of Almighty Allah. In this regard, Ibn Mesud's practice means an opposition to revelation. Considering these facts, whether this practice, which we think kept the scholars very busy, was abrogated by the Prophet or not will be tried to determine. And if there is an abrogation, we will try to reveal who the abrogator is.

Keywords: Hadith, Prophet, Ibn Mesud, tatbîq, abrogation.

Giriş

Abdullâh b. Mes'ûd'dan nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s) namaz kılarken rükûda ellerini dizlerinin veya diz kapaklarının üstüne değil de üst üste kapatır ve bacaklarının arasına koyardı. Bu eyleme de tatbîk denilmektedir. İbn Hacer, tatbîki avuçların içlerini birbirine yapıştırmak olarak tanımlamıştır.¹ İleride de görüleceği üzere bu rivâyet ilk olarak Hanefî Mezhebinin kurucu imâmlarının eserlerinde yer almış ve hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Daha sonra Kütüb-i Sitte ve sonrası dönem eserlerde de bu rivâyete yer verilmiş ve bunun mensûh bir uygulama olduğu dile getirilmiştir. Nakil, izâle ve iptal anlamlarına gelen neshin çeşitleri ve imkânı konusunda kaynaklarda önemli bilgiler zikredilmiştir. Biz bu çalışmamızda en bilinen halini; önceki bir hükmün sonraki bir hükümlle kaldırılarak yerine ikinci hükmün ikâme edilmesini kastetmekteyiz.²

¹ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Fethu'l-bâri fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 2/ 273.

² Ebü Bekr Muhammed b. Mûsâ b. Osmân el-Hâzîmî, *el-l'tibâr fi'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr* (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif, 1359), 6 vd.; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 360 vd.; Yusuf Suiçmez, "Hadiste Nesh", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2012): 35-58.

Mezhep imâmlarının bu konudaki yaklaşımlarına gelince İmâm Mâlik (ö. 179/795) rükû hakkında “Kişi diz kapaklarını sağlamca tutsa, tesbîh etmese de yerterlidir” demiştir. Bu bilgi haricinde ne *Müdevvene*’de ve ne de *Muvatta*’da konuyla ilgili herhangi bir rivâyete yer verilmemiştir.³ İmâm Muhammed (ö. 189/805) namazın kılınışını anlatırken ellerin diz kapaklarının üzerine koyulacağını söylemiştir. Bir yerde de İmâm Azam’a (ö. 150/767) ellerini diz kapaklarının üzerine koymamanın hükmünü sorunca o “Namazı tamdır ancak bunu mekrûh görürüm” demiştir.⁴ İmâm Şâfiî (ö. 204/820) “Rükû babı” başlığı altında rükûda avuçların diz kapaklarının üzerine koyulmasını belirtmiş ama bu hususta bir hadîs nakletmemiştir. “Rükûdan kalkma” babında ise ileride vereceğimiz Rifâe b. Râfi’ hadîsine yer vermiştir. Bu hadîste Hz. Peygamber’in ellerini diz kapaklarının üzerinde koyduğu bilgisi mevcuttur.⁵ Ahmed b. Hanbel’den (ö. 241/855) ise hem tatbîk hadîsi hem de tatbîkin yasaklanması rivâyeti nakledilmiştir. Konuyla alakalı suallere verdiği cevaplarda da görüleceği üzere o da diz kapaklarının tutulması gerektiği görüşündedir.⁶

Bu çalışmada Hz. Peygamber’in bu uygulamasını nesh edip etmediğini öncelikle hicrî ilk üç asır hadîs literatüründen, ihtiyaç halinde ise sonraki dönem eserlerden hareketle tespitte çalışılacaktır. İlgili rivâyetlerin sıhhati hakkında âlimlerin değerlendirmelerine de yer verilecektir. İsnâdlardaki râvîler ittifakla veya ekseriyetle sika kabul edilen isimlerden ise bu duruma atıfla yetinilecektir. Bu bağlamda Cevâmiu’l-Kelim programından faydalanılacaktır. Bu çerçevenin dışında kalan râvîler hakkında ise daha ayrıntılı bilgilere yer verilecektir.

1. Mensûh Sayılan Rivâyetler

Abdullâh b. Mes’ûd’dan nakledilen bu tatbîk uygulaması tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Hanefî Mezhebi imâmlarının eserlerinde ele alınmıştır. Bu rivâyet sonrasında Ehl-i Hadîs’in eserlerinde de tahrîc edilmiş ve bab başlıklarına konu olmuştur.

1.1. Abdullâh b. Mes’ûd Rivâyetleri

Bu rivâyete İmâm Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmâm Muhammed, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), İbn Hanbel, Müslim (ö. 261/875) ve Nesâî (ö. 303/915) eserlerinde yer vermişlerdir. İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Müslim ve Nesâî rivâyetlerinde İbn Mes’ûd bu eylemi Hz. Peygamber’den gördüğünü ifade etmiştir. Diğer üç kaynakta ise İbn Mes’ûd’un ve talebelerinin tatbîk yaptığı nakledilmiştir.

Bu hadîste, İbn Mes’ûd’un talebeleri Alkame ve Esved ile namaz kılması anlatılmaktadır. Alkame ve Esved’den nakledenler ise tâbîinden İbrâhîm en-Nehaî ve

3 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Asbahî, el-Müdevvene (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994), 1/166.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, el-Asl (Karaçi: İdâretü’l-Kur’ân, t.y.), 1/4, 214.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, el-Ûm (Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 1990), 1/133-6.

6 Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Mesâilü İbn Hanbel (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmi, 1981), 1/71; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Mesâilü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999), 1/53.

Abdurrahmân b. el-Esved'dir. Her iki tarîkin de sahîh kabul edilen senedleri mevcuttur. Bununla beraber rivâyet ağırlıklı olarak İbrâhîm en-Nehâî'den nakledilmiştir.

Tekrara düşmemek, ayrıntılarda kaybolmamak ve makalenin hacminin genişlememesi için konunun özünü yansıtan rivâyetlerle yetinilecektir.

1-Yûsuf-Ebû Yûsuf-Ebû Hanife-Hammâd-İbrâhîm: "İbn Mes'ûd, evinde Alkame ve Esved'e ezansız ve kametsiz namaz kıldırdı. Onların ortasında durdu. Rükûda tatbîk yapıyordu."

Hammâd dedi ki "İbrâhîm ellerini diz kapaklarının üzerine koyuyordu. Bu benim için daha güzeldir. O, İbn Mes'ûd'un yaptığı şeyin terk edildiği düşüncesindeydi." Bu rivâyetten sonra mübhem bir râvîden nakille Hz. Ömer'in ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğu nakledilmiştir.⁷

İsnaddaki Hammâd (ö. 120/738) Ebû Hanife'nin hocasıdır. İbn Hacer (ö. 852/1449) onu "sadûk ve evham" sahibi olarak nitelenmiştir.⁸ Ancak rivâyetin sahîh isnadlarının varlığından hareketle bu rivâyetin metni sahîhtir diyebiliriz.

2-İmâm Muhammed-Ebû Hanife-Hammâd-İbrâhîm-Alkame b. Kays ve el-Esved b. Yezîd: "Biz Abdullâh b. Mes'ûd'un yanındaydık. Namaz vakti gelince İbn Mes'ûd namaz için ayağa kalktı. Biz de arkasında durduk. Birimizi sağına, diğerimizi soluna durdurdu ve kendisi de ortamında durdu. Namaz bitince "Üç kişi olduğunuzda böyle yapınız" dedi. Rükûda iken tatbîk yaptı. Namazı kâmet ve ezansız kıldırdı ve "Etrafınızdaki insanların kâmeti size yeterlidir" dedi."

İmâm Muhammed konuyla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "...Onun tatbîk hakkındaki görüşünü almayız. O rükû ettiği zaman iki elini birbirine kapatır ve onları diz kapaklarının arasına koyardı. Biz namaz kılan kişinin avuçlarını diz kapaklarının üzerine koyması düşüncesindeyiz..." Bu rivâyetin akabinde İbrâhîm en-Nehâî'nin Hz. Ömer'in namaz kılarken avuçlarını diz kapaklarının üzerine koyduğunu bilgisine yer verilmiştir. Ancak İbrâhîm en-Nehâî Hz. Ömer'den hadis işitmemesi sebebiyle rivâyet bu haliyle munkatıdır. Rivâyetin akabinde İmâm Muhammed Hz. Ömer'in uygulamasının kendilerine daha güzel geldiğini söylemiştir.⁹

3-Müslim-Muhammed b. Alâ-Ebû Muaviye-A'meş-İbrâhîm-Esved ve Alkame: "Abdullâh b. Mes'ûd'a evindeyken uğradık. "Şu arkanızdakiler namaz kıldı mı?" diye sordu. (Emirleri kastediyor.) Biz: "Hayır" dedik. O: "Kalkın ve namaz kılın" dedi. Bize ezan ve kâmeti emretmedi. Biz arkasında durmaya çalıştık. Elimizden tutarak birimizi sağına diğerimizi soluna yerleştirdi. Rükûda ellerimizi diz kapaklarımızın üstüne koyduk. Ellerimize vurdu. Ellerini üst üste kapatıp uyluklarının arasına koydu. Namazı bitirince: "Bazı emirleriniz, namazı geciktirecek ve vaktin sonuna bırakacaklar. Siz bunu yaptıklarınızı görünce namazınızı kılın. Onlarla olan namazınız ise nâfile olsun. Üç kişi olunca cemaatle kılınız. Bundan daha fazla olursanız da cemaatle kılın. Biriniz imâm olsun. Sizden biri rükû ettiğinde kollarını uyluklarının üzerine yaysın

⁷ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî, *el-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/49, 50.

⁸ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Takrîbü't-tehziib* (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 178.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/211-5.

ve avuçlarının arasını kapatsın. Ben Hz. Peygamber'in parmak aralarını görür gibiyim."¹⁰

Seneddeki râviler sikadrlar.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu hadîse Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Müslim ve Nesâî de eserlerinde yer vermişlerdir. İbn Hanbel'in naklettiği hadîs hakkında Şuayb el-Arnâvût (ö. 1438/2016): "Buhârî ve Müslim'in şartları üzere isnadı sahîhtir" demiştir. Elbânî (ö. 1420/1999) de Nesâî rivâyeti için *sahîh* demiştir.¹¹

İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği hadiste bazı ilâve bilgiler söz konusudur. Rivâyetin sonunda A'meş, İbrâhîm en-Nehâî'ye Alkame ve Esved'in bu uygulamayı yapıp yapmadığı sorar. İbrâhîm en-Nehâî: "Evet" cevabını verir. A'meş, İbrâhîm en-Nehâî'nin kendisinin yapıp yapmadığını da sorar. Yine "Evet" cevabını alır. A'meş bu eylemin uygulanmadığını hatırlatmak istercesine insanların ellerini diz kapaklarının üstüne koyduğunu söyler. İbrâhîm en-Nehâî ise cevaben Ebû Ma'mer'in Hz. Ömer'i ellerini diz kapaklarının üstüne koyarken gördüğünü nakletmiştir. Hz. Ömer'in tatbîk yaptığı Esved tariki ile de nakledilmişse muhakkik Ebû Habîb'in de belirttiği üzere bu tarîk zayıftır. Tek sahîh tarîk Ebû Ma'mer-Hz. Ömer tarîkidir.¹²

2. Nâsîh Kabul Edilen Rivâyetler

Namazda tatbîk yapmanın nesh edildiğine ve elleri diz kapakları üzerine koymanın sünnet kılındığına dair rivâyetler Hz. Ömer ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan gelmiştir. Ancak bu rivâyetlerde bu sünnetin kaynağının kim olduğu açıklanmamaktadır.

2.1. Sa'd b. Ebî Vakkâs Rivâyetleri

Bu rivâyeti Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan oğlu Mus'ab b. Sa'd nakletmiştir. Ondan ise Ebû Ya'fûr ve Zübeyr b. 'Adîy tarîkleri ile yayılmıştır. İki tarîk de sahîh sayılmıştır. Bu hadîs Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Buhârî (ö. 256/870), Müslim, İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî tarafından tahrîc edilmiştir.

1-Ebû Dâvûd et-Tayâlisî-Şu'be-Ebî Ya'fûr-Mus'ab b. Sa'd: "Sa'd'ın yanında namaz kılıyordum. Rükuya gidince ellerimi birleştirip diz kapaklarımın arasına koydum. Babam bana dedi ki: "Yasaklanana kadar biz de böyle yapardık. (Sonra) Elleri diz kapaklarının üzerine koyma emredildi."¹³

İsnaddaki râvîler sikadır.

¹⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, t.y.), "Mesâcid", 5.

¹¹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslamî, 1403, t.y.), 2/152; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Kitâbü'l-musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 1/221-222; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, t.y.), 1/378; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen* (Halep: Mektebû'l-Matbûât, 1986), "Tatbîk, 1".

¹² Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *Musannef*, thk. Ebû Habîb Nâsır b. Abdilazîz (Riyâd: Dâru Künûzi İsbiliyâ, 2015), 3/39-42.

¹³ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 1/28.

2-Buhârî-Ebü'l-Velîd-Şu'be-Ebü Ya'fûr-Mus'ab b. Sa'd: "Babamın yanında namaz kılararken avuçlarımı birleştirip uyluklarımın arasına koydum. Babam beni bundan nehyetti ve dedi ki: "Biz de böyle yapardık ve bundan nehyolunduk. (Sonra) Ellerimizi diz kapaklarımızın üstüne koymak emredildi.¹⁴

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu hadîs İbn Ebî Şeybe, İbn Hanbel, Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî tarafından da tahrîc edilmiştir.¹⁵

Şuayb el-Arnâvût İbn Hanbel isnadı için, Elbânî ise İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî rivâyetleri için *sahîh* demiştir.

2.2. Hz. Ömer Rivâyetleri

Hız. Ömer rivâyetine Tayâlisî, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebî Şeybe, Alî b. el-Ca'd (ö. 230/844-45), Tirmizî ve Nesâî eserlerinde yer vermişlerdir.¹⁶ İsnadlara baktığımızda bu rivâyeti yaygın olarak Hız. Ömer'den Ebû Abdurrahmân es-Sülemî ondan da Ebû Husayn nakletmiştir. Nesâî tarafından tahrîc edilen İbrâhîm en-Nehai-Abdurrahmân es-Sülemî tarihini¹⁷ Dârekutnî ((ö. 385/995) mahfûz saymamıştır.¹⁸ Yine aşağıda verdiğimiz üzere Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın naklettiği Ebû İshâk-Alkame ve Esved-Hız. Ömer tarihi de zayıftır.

Ancak bu rivâyetin sıhhati noktasındaki en önemli husus Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin Hız. Ömer'den hadîs işitip işitmediği tartışmasıdır. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) nakline göre Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848), onun Hız. Ömer'den hadîs işitmediğini söylemiştir.¹⁹

İbn Sa'd (ö. 230/845), onu Hız. Alî, Hız. Osman ve İbn Mes'ûd'dan nakilde bulunanlar arasında saymıştır. Ancak hocaları arasında Hız. Ömer'i zikretmemiştir.²⁰ Buhârî onun Hız. Alî, Hız. Osman ve İbn Mes'ûd'dan hadîs işitiğini söylemiş, Ebû Husayn kanalı ile nakledilen bir tarihte onun قَالَ لَنَا عُمَرُ şeklinde bir ibaresinin bulunduğuna dikkat çekmiştir.²¹ Mizzi (ö. 742/1341) ve İbn Hacer de onu Hız. Ömer'den nakilde bulunanlar arasında saymıştır. Ancak İbn Hacer, Yahyâ b. Ma'în'in

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), "Sıfatü's-Salât", 36.

¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/220; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/51; Müslim, *Sahîh*, "Mesâcid", 5; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), "İkâmetü's-Salât", 17; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen* (Beyrut: Kahire: Dâru'l-Fikr, 1988), "Salât", 150; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre Yezîd et-Tirmizî, *Sünen* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.), *Ebvâbü's-Salât*, 192; Nesâî, *Sünen*, "Tatbîk", 1.

¹⁶ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 2/151; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd, *Müsned* (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990), 1/98; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/122; Nesâî, *Sünen*, "Tatbîk", 2.

¹⁷ Nesâî, *Sünen*, "Tatbîk", 2.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fî ehâdîsi'n-nebeviyye* (Riyâd: Darü Taybe, 1985), 2/243.

¹⁹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1952), 5/37; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Meârif, 1326), 5/184.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Bâgdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 6/212.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarâbâd, Dâireti'l-Meârif, t.y.), 5/73.

söylemine de yer vermiştir.²² Zehebî (ö. 748/1348) de onun Hz. Ömer'den hadîs işittiğini söylemiştir.²³ Ancak ilerde de geleceği üzere muhaddislerin işaret ettikleri böyle bir ifade sadece Tirmizî'nin eserinde mevcuttur. Muhtemelen onun Hz. Ömer'den hadîs işittiği görüşünde olan muhaddisler bu tarîkten hareket etmektedirler. Ancak bu isnadın (Tirmizî rivâyeti) râvîlerinden Ebû Bekr b. Ayyâş âlimlerin bir kısmınca sika bir kısmınca sadûk olarak nitelenmiştir. Onun hafızasının bozulduğu ve hatalar yaptığı dile getirilmiştir.²⁴ Rivâyetin sadece bu tarîkinde isnadda açık işitmeye delalet eden bir lafız söz konusudur.

1-Ebû Dâvûd et-Tayâlisî-Şu'be-Ebû Husayn-Ebû Abdurrahmân es-Sülemî-Hz. Ömer: "Tutunuz. Diz kapakları size sünnet kılındı."²⁵

İsnaddaki râvîler sika olup Ebû Husayn İbn Hacer tarafından sika olmakla beraber "bazen tedlis yapmıştır" şeklinde nitelendirilmiştir.²⁶ Râvî rivâyeti Hz. Ömer'den naklederken şu ibareleri kullanmıştır:

عن أبي حصين عن أبي عبد الرحمن السلمي قال قال عمر

2-Abdürrezzâk b. Hemmâm-İsrâîl-Ebî İshâk-Alkame ve Esved: "Abdullâh b. Mes'ûd ile namaz kıldık. Rükûda avuçlarını kapattı ve diz kapaklarının arasına koydu ve ellerimize vurdu. Biz de bunu (tatbîki) yaptık. Sonra Ömer ile karşılaştık. Evinde bize namaz kıldırıldı. Rükûya gidince Abdullâh'ın yaptığı gibi avuçlarımızı birleştirdik. Ömer ellerini diz kapaklarının üzerine koydu. Namazı bitirince: "Bu ne?" dedi. Biz Abdullâh'ın böyle yaptığını anlattık. Dedi ki: "Bu yapılan bir şeydi. Sonra terkedildi."²⁷

İbn Hacer hadîsin râvîlerinden Ebû İshâk için "Sika ve ahir ömründe ihtilata maruz kaldı" demiştir.²⁸ Birçok muhaddis onu müdellis saymıştır. Bu rivâyeti de "an" lafzı ile nakletmiştir. Diğer râvîler sikadırlar.

3-Tirmizî-Ahmed b. Menî'-Ebû Bekr b. Ayyâş-Ebû Husayn-Ebû Abdurrahmân es-Sülemî: "Hz. Ömer bize dedi ki: "Muhakkak ki diz kapakları sizin için sünnet kılındı. Diz kapaklarını tutun"

أبو حصين عن أبي عبد الرحمن السلمي قال : قال لنا عمر بن الخطاب

Tirmizî, bu hadîsin akabinde şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Bu babda Sa'd, Enes, Ebû Humeyd, Ebû Üseyd, Sehl b. Sa'd, Muhammed b. Mesleme ve Ebû Mes'ûd'un rivâyetleri vardır... Ömer hadîsi hasen sahihtir."

Tirmizî, Hz. Peygamber'in arkadaşları, tâbiîn ve sonrakiler arasında amelin bu hadîs üzere olduğunu, İbn Mes'ûd ve arkadaşlarından rivâyet edilen hadîs hariç bu konuda bir ihtilafın olmadığını söylemiştir. İbn Mes'ûd'un bazı arkadaşlarının ise

²² Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 5/184.

²³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefiyyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 5/558.

²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 12/ 34.

²⁵ Tayâlisî, *Müsned*, 1/12.

²⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/384.

²⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 2/152.

²⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/423; İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/ 66.

tatbîk yaptığını belirtmiştir. Elbânî de bu isnada *sahîh* demiştir.²⁹

Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu hadîs de iki problem vardır. Birincisi Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin Hz. Ömer'den hadîs işitmesi meselesi tartışmalıdır. İkincisi de bu isnaddaki Ebû Bekr b. Ayyâş'ın ihtilata maruz kalmış bir râvî olmasıdır.³⁰ Tirmizî muhtemelen bu tartışmalı meselelerde tercihini hadîsin sıhhatinden yana kullanmıştır.

Bu rivâyetlerde gördüğümüz üzere isnadların ittisali açısından bazı tartışmalar söz konusudur. Bu rivâyetleri sahîh kabul edersek Hz. Ömer'in bir tasarrufunun burada söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Yani daha önceleri insanlar rûkûda tatbîk yapıyorlardı. Ancak Hz. Ömer bu uygulamayı kaldırmıştır.

3. Her İki Uygulamaya da Cevaz Veren Rivâyetler

Konuyla ilgili tek rivâyeti İbn Ebî Şeybe Hz. Alî'den tahrîc etmiştir.

3.1. Hz. Alî Rivâyeti

İbn Ebî Şeybe-Veki'-Katan-Ebû İshâk-Âsım b. Damra-Hz. Alî: "Rükû ettiğin zaman dilersen şöyle yap. Ellerini diz kapaklarının üstüne koy. Dilersen şöyle yap. Yani tatbîk yap."³¹

İsnaddaki râvilerden Veki' b. el-Cerrâh ve Katan b. Ka'b sikadır. Âsım b. Damra'yı âlimlerin bazıları sika, bazıları zayıf, bazıları ise sadûk saymışlardır. İbn Hacer de sadûk olarak nitelemiştir.³² Ebû İshâk es-Sebiî için İbn Hacer "Sika ve ahir ömründe ihtilata maruz kaldı" demiştir.³³ Ebû İshâk sika olmakla beraber İbn Hibban (ö. 354/965) ve Taberi (ö. 310/923) gibi âlimlerce müdellis olarak nitelendirilmiştir.³⁴ Bu rivâyeti de "an" lafzı ile nakletmiştir. Bize göre bu hadîs zayıftır.

Aynî (ö. 855/1451), İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği Hz. Alî hadisine göre bu konuda muhayyerliğin söz konusu olduğunu ve hadîsin hasen olduğunu söylemiştir.³⁵

İbn Hacer de isnadının hasen olduğunu söylemiştir. Hz. Alî'ye ya nehyin ulaşmadığı ya da tenzihen mekruh olarak yorumladığı düşüncesindedir.³⁶

4. Hz. Peygamber'in Ellerini Diz Kapaklarının üzerine Koyduğuna Dair Nakledilen Merfû Rivâyetler

Konuyla alakalı merfû rivâyetlere baktığımızda ileride de görüleceği üzere Hz. Peygamber'in ellerini önce diz kapaklarının arasına koyduğu sonrasında ise bunu terk ettiği veya sahâbeye "Artık ellerinizi dizlerinizin arasına koymayın. Diz kapaklarınızın üstüne koyun" şeklinde bir emrine rastlamamaktayız.

²⁹ Tirmizî, *Sünen*, "Ebvâbü's-Salat", 192.

³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 12/36.

³¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/221.

³² İbn Hacer, *Takrîb*, 1/285; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/45.

³³ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/ 423.

³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/66.

³⁵ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 6/64.

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/ 274.

Musanef sahibi muhaddisler ilgili rivâyetleri konu bağlamında oluşturdukları bablarda nakletmişlerdir. Buhârî “Avuçları rükûda diz kapakları üzerine koyma” babında Ebû Humeyd’den muallak olarak Hz. Peygamber’in diz kapaklarını rükûda sağlamca tuttuğu bilgisini nakletmiştir. Bu babda ayrıca yukarıda geçen Sa’d b. Ebî Vakkâs hadîsine yer vermiştir.³⁷ Buhârî Ebû Humeyd hadîsini “Teşehhüdde oturma-nın sünnet şekli” babında ise müsned olarak vermiştir.³⁸

Nevevî’nin (ö. 676/1277) Müslim’in *Sahih*’inde oluşturduğu bab başlığı “El-leri rükûda diz kapaklarına koymanın mendubluğu ve tatbîkin neshi” şeklindedir. Bu babda yukarıda verdiğimiz İbn Mes’ûd ve Sa’d b. Ebî Vakkâs rivâyetine yer verilmiştir.³⁹

Ebû Dâvûd’un oluşturduğu bab başlığı ise “Elleri diz kapakları üzerine koyma” şeklindedir. Burada Sa’d b. Ebî Vakkâs ve İbn Mes’ûd rivâyetlerine yer verilmiştir.⁴⁰

Tirmizî eserinin “Rükûda elleri diz kapakları üzerine koyma rivâyetleri” ba-bında Hz. Ömer rivâyetine yer vermiştir. Ayrıca yukarıda da verdiğimiz üzere Hz. Peygamber’in arkadaşları, tâbîn ve sonrakiler arasında amelin bu hadîs üzere oldu-ğunu, İbn Mes’ûd ve arkadaşlarından rivâyet edilen bu hadîs hariç bu konuda bir ihtilafın olmadığını söylemiştir. İbn Mes’ûd’un bazı arkadaşlarının ise tatbîk yaptığını belirtmiştir. Ayrıca tatbîkin ilim ehline mensûh olduğunu söylemiştir. Sonra-sında ise Sa’d b. Ebî Vakkâs hadîsine yer vermiştir.⁴¹

Nesâî konuyla ilgili oluşturduğu “Rükûda diz kapaklarını tutma” babında Hz. Ömer rivâyetine, “Rükûda avuçların yeri” ve “Rükûda parmakların yeri” bablarında ise ilerde vereceğimiz Ebû Mes’ûd rivâyetine yer vermiştir.⁴² *Sünenü’l-kübrâ*’sında ise bu uygulamanın nesh edildiğini bab başlığına taşımıştır.⁴³

İbn Mâce, “Elleri diz kapakları üzerine koyma” isimli babda Sa’d b. Ebî Vakkâs ve Hz. Âişe rivâyetlerine yer vermiştir.⁴⁴

H. Peygamber’in rükûda ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğunu nakle-den rivâyetler tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi sahâbîden gelmiştir: Abdullâh b. Ömer, Hz. Âişe, Rifâe b. Râfî, Abdurrahmân b. Ebî Ebzâ, Ebû Mes’ûd el-Ensârî, Vâil b. Hucr ve Ebû Humeyd (Ukbe b. Âmir).

4.1. Abdullâh b. Ömer Rivâyetleri

Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın İbn Ömer isnadı ile naklettiği bu rivâyet sened-deki Abdülvehhâb b. Mücâhid’in metrûk olarak nitelendirilmesi sebebiyle çok zayıf-tır.⁴⁵ Hz. Peygamber bir adama namazı kılariken ta’dîl-i erkâna uymasını ve rükûda

³⁷ Buhârî, “Sıfatü’s-Salât”, 36.

³⁸ Buhârî, “Sıfatü’s-Salât”, 61.

³⁹ Müslim, “Mesâcid”, 5.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, “Salât”, 150.

⁴¹ Tirmizî, “Salât”, 192.

⁴² Nesâî, “Tatbîk”, 4.

⁴³ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991), “Tatbîk”, 2.

⁴⁴ İbn Mâce, *Sünen*, “İkâmetü’s-Salât”, 17.

⁴⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/368.

ellerini diz kapaklarının üzerine koymasını gerektiğini söylemiştir.⁴⁶

4.2. Hz. Âişe Rivâyetleri

İbn Râhûye (ö. 238/853) ve İbn Mâce'nin tahrîc ettikleri Hz. Âişe hadîsi, isnadda yer alan Hârîse sebebiyle zayıftır. Hârîse b. Muhammed ittifakla zayıf kabul edilmiştir.⁴⁷ Elbânî kanaatimizce bu konudaki başka sahîh hadîslerin varlığından hareketle bu rivâyete sahîh demiştir. Bu rivâyette Hz. Peygamber'in ellerini rûkûda diz kapağının üzerine koyduğu ifade edilmiştir.⁴⁸

4.3. Rifâe b. Râfi' Rivâyetleri

Rifâe b. Râfi' rivâyetinin meşhur varyantında camiye gelip hızlıca namaz kılan birine Hz. Peygamber ta'dîl-i erkânı anlatmaktadır. "Ellerini rûkûda diz kapaklarının üzerine koy" ibaresi yoktur.⁴⁹ Ancak İbn Hanbel ve İbn Ebî Şeybe'nin naklettikleri birer Rifâe rivâyetinde "Rûkûda avuçlarını diz kapaklarının üzerine koy" ifadesi mevcuttur.⁵⁰ Rivâyetlerin kahir ekserinde bu ifadelerin olmaması bizde bu tariflerin râvî tasarrufuna uğradığı kanaatini uyandırmaktadır. Her iki isnadın ortak râvîsi Muhammed b. Amr için İbn Hacer "Sadûk ve evham sahibi" demiştir.⁵¹ Nitekim İbn Ebî Hâtîm'in de belirttiği üzere râvî isnaddaki bir ismi düşürerek senedi de hatalı nakletmiştir.⁵²

4.4. Abdurrahmân b. Ebzâ Rivâyetleri

İbn Hanbel ve Taberânî'nin (ö. 360/971) naklettiklere rivâyete göre Abdurrahmân b. Ebzâ çevresindeki bazı kimselere Hz. Peygamber'in nasıl namaz kıldığını göstermek istemiştir. Rivâyette Hz. Peygamber'in her rûkunda ta'dîl-i erkâna uyması anlatılır.⁵³

İbn Hanbel rivâyetinde mevcut olan "Rûkûda ellerini diz kapaklarının üzerine koydu" ibaresi Taberânî hadîsinde bulunmamaktadır. Şuayb el-Arnâvût bu hadîs hakkında "İsnadı sahîhtir" değerlendirmesinde bulunsa da isnaddaki Damra b. Rebîa için İbn Hacer "Saduktur. Az miktarda vehmetmiştir".⁵⁴ Abdullâh b. Şevzeb ve

⁴⁶ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 2/151.

⁴⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'in b. Avn el-Mürri el-Bagdâdî, *Târîhu İbn Ma'in rivâyetü'd-Dûri* (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyye, 1979), 3/165; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/94; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Duâfâ ve'l-metrûkîn* (Halep: Dârü'l-Va'y, 1396), 1/29; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/255, 256; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 1/ 446.

⁴⁸ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled b. Râhûye et-Temîmî, *Müsned* (Medine: Mektebetü'l-İmân, 1991), 2/441; İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât", 17.

⁴⁹ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 2/370; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/257; Tayâlisî, *Müsned*, 1/196; Tirmizî, *Sünen*, "Ebvâbü's-Salât", 130; Nesâî, *Sünen*, "Sıfatü's-Salât", 15; İbn Hanbel, *Müsned*, 4/340.

⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/ 220; İbn Hanbel, *Müsned*, 4/340.

⁵¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/499.

⁵² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel* (Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 2006), 2/69.

⁵³ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/246; Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 2/246.

⁵⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/280.

Abullah b. Kâsım için “sadûk” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁵⁵ İbn Hacer Abdullâh b. Kâsım’ı tanıtırken onun İbn Şevzeb’in şeyhi olduğunu belki de *Takrib*’inde tanıttığı bir önceki Abdullâh b. Kâsım et-Teymi olduğunu söyleyerek çok bilinen biri olmadığına dikkat çekmiştir.⁵⁶

Bu temel kaynaklar dışında bu hadîs Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebir*’i⁵⁷ ile Fesevî’nin (ö. 277/890) *el-Ma’rife ve’t-târîh*’inde de geçer. Bu iki eserde de elleri diz kapağına koyma bilgisi bulunmamaktadır.⁵⁸

Buhârî isnadındaki Muhammed b. Abdullâh el-Umerî zayıf bir râvidir.⁵⁹ Fesevî isnadında, İbn Hanbel hadîsinin senedinden farklı olarak bulunan Saîd b. Esed sika bir râvidir. Dört kaynaktaki rivâyetin sadece birinde söz konusu bilginin bulunması yine hadîsin râvî tasarrufuna maruz kaldığı izlenimini vermektedir.

Şu üç sahâbînin rivâyetleri ise eserlerde daha fazla tahrîc edilmiştir.

4.5. Ebû Mes’ûd el-Ensârî Rivâyetleri

Ebû Mes’ûd el-Ensârî’den nakledildiğine göre o yanına gelenlere Hz. Peygamber’in namazını göstermek için namaz kılmış ve ellerini de rûkûda diz kapaklarına koymuştur. Aşağıda rivâyetlerde de görüleceği üzere bu rivâyet birçok kaynaktan yer almıştır.

Bu hadîs isnadındaki üçüncü râvîsi (Atâ es-Sâib-Sâlim el-Berrâd-Ebû Mes’ûd) ile yayılmıştır. Atâ b. es-Sâib genel olarak sika kabul edilmekle beraber yaşlılığında hafızası bozulmuştur. İbn Hacer onun hakkında “Saduktur. İhtilata maruz kalmıştır” demiştir. Bazı âlimlerce bu ihtilatın şiddetli bir ihtilat olduğu ve onun telkine açık hale geldiği de ifade edilmiştir.⁶⁰

Ondan ihtilat öncesi nakilde bulunan muhaddisler olarak şu isimler zikredilmiştir: Şu’be, Hammâd b. Zeyd, Sevrî, Vüheyb, Züheyb, Zâide ve Eyyûb. İhtilat sonrası hadîs işitenler ise Muhammed b. Fudayl, Cerîr, Hüseyim, Hâlid el-Vasîfî ve İbn Uleyye’dir.⁶¹ Bazı isimlerin ise ihtilat öncesi mi sonrası mı ondan hadîs aldıkları kayıtlara girememiştir. Nitekim İbn Hacer bu râvîlerin rivâyetleri için tevakkuf edileceğini söylemiştir.⁶²

Konumuzla alakalı Ebû Mes’ûd rivâyetlerini ise Atâ b. es-Sâib’den şu beş râvî nakletmişlerdir: Zâide b. Kudâme, Hemmâm b. Yahyâ, Cerîr b. Abdulhamîd, Ebû’l-Ahves, (Selâm b. Süleym) ve Ebû Avâne (Vaddâh).

Yukarıda da geçtiği üzere Zâide b. Kudâme, Atâ’dan ihtilat öncesi Cerîr ise ihtilat sonrası hadîs almıştır. Ebû Avâne için Yahyâ b. Ma’în: “Ebû Avâne ihtilat öncesi ve sonrası işitmiştir” demiştir. Alî b. el-Medinî ona bunları ayırd edip edemediğini

⁵⁵ İbn Hacer, *Takrib*, 1/308, 318.

⁵⁶ İbn Hacer, *Takrib*, 1/318.

⁵⁷ Zehebî, *Mizân*, 3/610.

⁵⁸ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma’rifetü ve’t-târîh* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981), 1/291.

⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 5/174.

⁶⁰ İbn Hacer, *Takrib*, 1/391.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîb*, 14/410; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/203.

⁶² İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/ 207.

sorunca “Hayır” cevabını almıştır.⁶³ Şuayb el-Arnâvût da “Ebû Avâne ihtilat öncesi ve sonrası hadîs almıştır. Onun hadîsi ile hüccet edilmez” demiştir.⁶⁴

Durumunu tespit edemediğimiz iki râvîden Hemmâm hakkında Şuayb el-Arnâvût ve arkadaşlarının tahkik ettiği Müsned’de birbiriyle çelişen bilgiler söz konusudur. Abdullâh b. Amr isnadı ile nakledilen bir rivâyete “İsnadı zayıftır. Hemmâm, Atâ’dan ihtilattan sonra işitti” denilmiştir.⁶⁵ Konumuzla ilgili rivâyetin değerlendirilmesinde ise “İsnadı Atâ b. es-Sâib sebebiyle hasendir. Tahâvî’nin (ö. 321/933) de tercih ettiği üzere Hemmâm ihtilat öncesi işitmiştir” denilmiştir.⁶⁶ Tahâvî’nin bu eserine baktığımız zaman, Eyyûb es-Sahtiyânî el-Basrî’nin Atâ, Basra’ya geldiği zaman “Onu bana getirin ve namazın arkasındaki tesbihattan sorun” demesinden ve bu sırada Hemmâm b. Yahyâ el-Basrî’nin de Basra’da olmasından hareketle ihtilat öncesi işittiği kanaatinde olduğu anlaşılmalıdır.⁶⁷ Tahavî, bu bilgiyi muhtemelen İbn Hanbel’in eserinden almıştır. Başka bir kaynaktan tespit edemedik.⁶⁸ Ebû Hâtim “Basralıların Atâ’dan nakli çokça problemlidir. Çünkü ahir ömründe Basra’ya geldi”⁶⁹ demiştir. Dârekutnî Atâ’nın iki defa Basra’ya gittiğini ilkinde Eyyûb ve Hammâd b. Seleme’nin ondan hadîs işittiğini ve bu rivâyetlerin sahîh olduğunu söyler.⁷⁰ Ancak burada Hemmâm’ın ismi geçmemektedir. Tahavî’den başka bu kanaati dillendiren de yoktur. Bu sebeple onun bu yaklaşımının pek benimsenmediği görülmektedir.

Durumunu tespit edemediğimiz diğer bir râvî için İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inin muhakkiklerinden Ebû Habîb (ö. 1442/2021) “Ebû’l-Ahves ihtilattan sonra işitti” demiştir.⁷¹

Bu bilgilerden hareketle Atâ-Zâide rivâyetleri hariç diğer tarîklerin hepsi zayıftır diyebiliriz. Bir başka husus da isnadların çoğunluğunda rivâyetin ikinci râvîsi Sâlim el-Berrâd’ın bu hadîsi naklederken “Ebû Mes’ûd bize dedi ki” veya “Onun yanına girdik” gibi lafızlar kullanmasıdır.⁷² Bu ifadeler vurgu yapmamızın sebebi Sâlim el-Berrâd’ın bu hadîsi Ebû Mes’ûd’dan işitip işitmediğini tespit etmektir. Nitekim zayıf rivâyetlere göre sarfî bir şekilde bu hadîsi ondan işitmiştir. Ancak ihtilat öncesi ondan bu hadîsi alan tek râvî Zâide’nin rivâyetine göre ise bu konuda bir belirsizlik söz konusudur.

Zayıf isnadları şu muhaddisler nakletmişlerdir:

İbn Hanbel hadîsi Hemmâm tarîki ile nakletmiştir. Şuayb el-Arnâvût hadîs

63 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma’în b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Ma’rifetü’r-ricâl* (Şam: Mecma’ü’l-Lügati’l-Arabiyye, 1985), 2/197.

64 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 2/39.

65 İbn Hanbel, *Müsned*, 11/ 463.

66 İbn Hanbel, *Müsned*, 18/ 308.

67 Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1415), 1/149.

68 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-’İlel ve ma’rifetü’r-ricâl* (Riyâd, Dâru’l-Hânî, 2001), 2/447.

69 İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/ 205.

70 İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/206.

71 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/38.

72 Tayâlisî, *Müsned*, 1/86; İbn Hanbel, *Müsned*, 5/274.

hakkında “Atâ sebebiyle isnadı hasendir. Hemmâm’ın rivâyeti Tahavî’nin de eseri *Şerhu müşkili’l-âsâr*’da tercih ettiği üzere Atâ’nın ihtilatından öncedir” demiştir.⁷³ Şuayb el-Arnâvût’un bu hadîsleri sadece Atâ sebebiyle hasen sayması bizce hatalı bir yaklaşımdır. Nitekim âlimlerin neredeyse hepsi yukarıda da ifade ettiğimiz üzere onun ihtilat öncesi rivâyetlerini sahîh saymıştır. Bu isnaddaki isimler ise sikadır. Bizim kanaatimiz Hemmâm’ın rivâyeti ihtilat sonrası alması sebebiyle bu isnadın zayıf olduğudur.

İbn Hanbel bu hadîsi Ebû Avâne isnadı ile de nakletmiştir. Şuayb el-Arnâvût yine “Atâ sebebiyle isnadı hasen demiştir.” Arnâvût ve -Şuayb el Halbûki⁷⁴ arkadaşları, Hz. Alî’den nakledilen bir rivâyet için “Ebû Avâne Atâ’dan ihtilat öncesi ve sonrası hadîs almıştır. Onun hadîsi ile hüccet edilmez” demişlerdir.⁷⁵ İsnaddaki isimler sikadır.

İbn Ebî Şeybe ve Nesâî, Ebû’l-Ahves tarîki ile nakletmiştir. İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inin muhakkiklerinden Ebû Habîb bu rivâyet için “Zayıftır. Ebû’l-Ahves ihtilattan sonra işitti ve hadîsin mutâbîsi var” demiştir.⁷⁶ Elbânî ise bu rivâyet için *sahîh* demiştir.⁷⁷ Elbânî’nin bu değerlendirmede bulunmasının sebebi kanaatimizce hadîsin Zâide tarîkiden hareketlidir.

Ebû Dâvûd, Cerîr tarîki ile nakletmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Cerîr ihtilat sonrası hadîs almıştır. Dolayısıyla rivâyet zayıftır. Elbânî bu rivâyet için de sahîh demiştir.⁷⁸

Zâide tarîki ile ise ilk üç asırda İbn Hanbel ve Nesâî sonrasında ise Beyhakî nakletmiştir.⁷⁹

İbn Hanbel ve Beyhakî’nin isnadlarındaki bazı rivâyet lafızları dikkatimizi çekmektedir. Nitekim iki muhaddisin naklettiği isnadda Sâlim el-Berrâd rivâyeti قال عن عقبه بن عمرو ifadeleri nakletmiştir. Nesâî isnadı ise عن عقبه بن عمرو şeklinde ve yukarıdaki zayıf rivâyetlerde ise görüldüğü üzere “Ebû Mes’ûd bize dedi ki” şeklinde veya “Onun evine gittik” gibi lafızlar ile işitme sarîhtir. Sâlim el-Berrâd’ın ‘Ukbe b. ‘Amr’dan hadîs işitmesi noktasında kaynaklara baktığımızda hocaları arasında Ebû Mes’ûd’un da zikredildiğini görmekteyiz. Sâlim âlimlerce genel olarak sika kabul edilmiştir. Tedlis yaptığı ise kaynaklarda geçmemektedir.⁸⁰

Buradan hareketle bu rivâyetin sahîh kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak Şuayb el-Arnâvût İbn Hanbel’in bu isnadına da tüm râvîleri sika olmasına rağmen yine hasen demiştir.⁸¹

⁷³ İbn Hanbel, *Müsned*, 28/308.

⁷⁴ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/274.

⁷⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 2/39.

⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/39.

⁷⁷ Nesâî, “Tatbîk”, 3.

⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Salât”, 148.

⁷⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, 4/120; Nesâî, “Tatbîk”, 4; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Mekke: Mektebetü Dâri’l-Bâz, 1994), 2/121.

⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 4/108; Mizzî, *Tehzîb*, 10/176.

⁸¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 28/ 312.

Nesâî rivâyeti için de Elbânî yine sahîh demiştir.⁸² İsnaddaki râvîler sikadır.

Beyhakî'nin naklettiği hadîsin isnadındaki Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed "sadûk" olarak nitelendirilmiştir.⁸³ Diğerleri sikadır.⁸⁴

Sahîh olarak değerlendirilebilecek tek tarîk bu hadîstir. Bu rivâyette Hz. Peygamber'in ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğu bilgisi geçmektedir. Ancak bir tâbiîn âlimi olan Sâlim'in rivâyetinin Zâide tarîkinde قال قالafızları ile nakledilmesi, ihtilat sonrası tarîklerde ise sarîh ifadelerle Ebû Mes'ûd'dan aldığı nakledilmesi Atâ'nın telkine maruz kaldığı kanaatimizi güçlendirmektedir. Her ne kadar Sâlim'in tedlis yaptığına dair bir bilgi yoksa da zaten bunu tesbit etmek pek mümkün de değildir. Çünkü onun rivâyetleri son derece azdır. Cevamiu'l-Kelim'den tespit ettiğimize göre rivâyetleri tekrarsız beştir. İki hariç diğerleri birkaç kaynak dışında geçmez. Onlar da temel kaynak değildir. Aynı şekilde Sâlim'in hocaları ve talebeleri de azdır. Üçü sahâbî olmak üzere dört hocası vardır. Talebeleri de altı kişidir. Naklettiği rivâyetler içerisinde en meşhuru da bu hadîstir. Rivâyeti aldığı sahâbî Ebû Mes'ûd Medinelî, Sâlim ise Kufelidir. Yine Cevamiu'l-Kelim'den tespit ettiğimize göre Ebû Mes'ûd'un seksen üç talebesi vardır. Bu rivâyeti ondan sadece Sâlim nakletmiştir. Bu bilgiler ışığında kanaatimiz onun bu hadîsi Ebû Mes'ûd'dan direkt almadığıdır.

4.6. Vâil b. Hucr Rivâyetleri

Hadîs kaynaklarında Vâil b. Hucr'un rivâyetlerinin özellikle namaz konusunda ekoller arası ihtilafı olan ellerin kulaklara veya omuzlara kadar kaldırılması, refu'l-yedeyn, her iki tarafa selam verilmesi gibi birçok konuda delil olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber İmâm Ebû Yûsuf'un naklettiği bir rivâyete göre İbrâhîm en-Nehâî refu'l-yedeyn meselesinde "Hz. Peygamberi daha önce görmemiş veya Hz. Peygamber ile (bir namaz dışında) namaz kılmamış bir a'râbî İbn Mes'ûd ve arkadaşlarından daha mı iyi bilecek. O ezberledi de İbn Mes'ûd ve arkadaşları ezberlemedi öyle mi" demiştir.⁸⁵ Vâil b. Hucr Hadramutlu olup sonraları Kufe'ye yerleşmiş bir sahâbîdir.

Rivâyetlerinin konumuzla ilgili iki tarîki öne çıkmıştır.

Biri Vâil b. Hucr'un oğlu Alkame tarîkidir ki bu hadîslerde Vâil Hz. Peygamber'in namazını anlatmaktadır. Elleri diz kapaklara koyma bilgisi bulunmaz. Bu tarîkle ilk üç asırda İbn Hanbel ve Müslim hadîsi tahrîc etmişlerdir.⁸⁶

Her iki rivâyetin ortak isnadı şu şekildedir: Abdülcebâr b. Vâil-Alkame b. Vâil ve Mevlası-Babası Vâil b. Hucr:

Alkame b. Vâil âlimlerce sika bir râvî kabul edilmiştir. İbn Ma'în onun ve kardeşi Abdülcebâr'ın babalarından rivâyetinin mürsel olduğunu söylemiştir.⁸⁷ İbn Hacer ise onu "sadûk" olarak nitelemiştir. O da onun babasından işitmediğini

⁸² Nesâî, "Tatbîk", 4.

⁸³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/121.

⁸⁴ Zehebî, *Mizân*, 3/113.

⁸⁵ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, 1/21.

⁸⁶ İbn Hanbel, *Müsned*, 4/317; Müslim, "Salât", 15.

⁸⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 1/481.

söylemiştir.⁸⁸ Abdülcebâr b. Vâil de sika kabul edilmiştir.⁸⁹ İbn Hacer Abdülcebâr b. Vâil içinse “Sika fakat babasından rivâyeti mürseldir” demiştir.⁹⁰ İsnaddaki Mevla olarak nitelenen râvî ise mübhem bir kişidir.

Şuayb el-Arnâvût İbn Hanbel isnadı için “İsnadı Müslim’in şartları üzere sahîhtir” demiştir. Ancak yukardaki inkitaa değinmemiştir. Kanaatimizce rivâyetin diğer tarîkiden hareketle bu değerlendirmede bulunmuştur.

Diğer tarîk ise Âsım b. Küleyb- Küleyb b. Şihâb-Vâil b. Hucr isnadıdır. İsnad-daki Küleyb b. Şihâb’ı bazı âlimler sahâbî bazısı tâbîî saymışlardır. Âlimlerin çoğu onu sika kabul etmişlerdir.⁹¹ İbn Hacer ise onun hakkında “sadûk” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹² Âsım b. Küleyb yine genellikle sika kabul edilmiştir. İbnü'l-Medinî “Tek kaldığı hadîsle ihticac edilmez” demiştir.⁹³ İbn Hacer, Âsım b. Küleyb için de “sadûk” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹⁴

Âsım’dan hadisi alan üç râvînin tarîklerinde Hz. Peygamber’in ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğu bilgisi mevcuttur.

İbn Ebî Şeybe, hadisi İbn Fudayl-Âsım tarîkiyle nakletmiştir.⁹⁵ Muhammed b. Fudayl ise bazı âlimlerce sika, bazısınca sadûk kabul edilmiştir.⁹⁶

İbn Hanbel, Abdulazîz b. Müslim-Âsım tarîkiyle nakletmiştir. Şuayb el-Arnâvût “İsnadı sahîh, râvîleri sikadır” demiştir.⁹⁷ İbn Hacer Abdulazîz b. Müslim için “sikadır, abiddir. Bazen yanılmıştır” demiştir.⁹⁸

Ebû Dâvûd ve Nesâî, Bişr b. el-Mufaddal-Âsım tarîkiyle nakletmiştir. Elbânî bu rivâyet için “sahîhtir” demiştir.⁹⁹ Bişr b. el-Mufaddal çoğunluk tarafından sika kabul edilmiştir.¹⁰⁰

Rivâyetin Süfyân es-Sevrî tarîklerinde ise bu bilgi geçmez. Süfyân es-Sevrî bazen tedlis yapmakla eleştirilmiştir.¹⁰¹ Abdürrezzâk b. Hemmâm ve İbn Hanbel tarîklerinde Sevrî, rivâyeti “an” lafzı, Nesâî tarîkinde ise “haddesena” ile nakletmektedir.

Abdürrezzâk bu hadîsi Sevrî’den, İbn Hanbel ise Abdürrezzâk’tan almıştır.¹⁰² İbn Hanbel isnadı için Şuayb el-Arnâvût “isnadı sahîh râvîleri sikadır” demiştir.¹⁰³ Elbânî de Nesâî hadîsi için “sahîhu'l-isnad” demiştir.¹⁰⁴

⁸⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/397.

⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/ 96.

⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/332.

⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/400.

⁹² İbn Hacer, *Takrîb*, 2/44.

⁹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/55 vd.

⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/459.

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/220.

⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/360.

⁹⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 4/317.

⁹⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/607.

⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 116; Nesâî, “Sıfatü’s-Salât”, 30.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/402.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/371.

¹⁰² Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 2/68.

¹⁰³ İbn Hanbel, *Müsned*, 4/ 317.

¹⁰⁴ Nesâî, “Sıfatü’s-Salât”, 97.

Bütün bu bilgilerden hareketle söz konusu bilginin geçmediği iki tarîkten birinin zayıf diğerinin ise sahîh olduğu söylenebilir. Yaygın olarak eserlerde yer alan ve söz konusu bilginin geçtiği tarîk için Şuayb el-Arnâvût ve Elbânî sahîh deseler de hadîsin iki ortak râvîsi hakkında İbn Hacer'in "sadûk" değerlendirmesini de göz önünde bulundurarak hasen olduğunu ve bazı tasarruflara uğradığını söyleyebiliriz.

4.7. Ebû Humeyd Rivâyetleri

Bu sahâbînün rivâyetleri tespit edebildiğimiz kadarıyla üç tarîkle gelmiştir. Birinci tarîk Abbâs b. Sehl es-Sâidî-Ebû Humeyd tarîkidir ki bu isnadla hadîsi İbn Mâce ve Tirmizî tahric etmiştir. Her iki rivâyette de Hz. Peygamber'in ellerini rükûda diz kapağına koyduğu bilgisi geçmez. İbn Mâce ve Tirmizî tarîki için Elbânî *sahîh* demiştir.¹⁰⁵ Her iki isnaddaki Fuleyh b. Süleymân Medinelî olup âlimlerin ekserisi onu zayıf kabul etmiştir.¹⁰⁶ İbn Hacer onun için "Saduktur. Çokça hatası vardır" demiştir.¹⁰⁷

İkinci tarîk ise Abdulhamîd b. Ca'fer-Muhammed b. Amr b. Atâ-Ebû Humeyd isnadıdır ki birçok muhaddis bu tarîkle bu rivâyeti tahrîc etmişlerdir. Rivâyete göre Ebû Humeyd on kadar sahâbî içerisinde Hz. Peygamber'in namazını anlatmış ve Hz. Peygamber'in rükûda ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğunu söylemiştir.

İsnaddaki râvîlerden Abdulhamîd b. Ca'fer Medinelî olup âlimlerin bir kısmı sika bir kısmı zayıf saymıştır.¹⁰⁸ İbn Hacer "sadûk ve bazen yanılırdı" demiştir.¹⁰⁹ Muhammed b. Amr b. Atâ Medinelî bir tâbiî olup sika sayılmıştır. İbn Ebî Şeybe rivâyeti hariç diğer hadîslerde "ellerini diz kapağına koydu" ibaresi bulunmaktadır.¹¹⁰

İbn Hanbel hadîsi için Şuayb el-Arnâvût "İsnadı Müslim'in şartı üzere sahîh-tir" demiştir.¹¹¹ İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî hadîsleri için ise Elbânî *sahîh* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹²

Üçüncü tarîk ise Buhârî ve Ebû Dâvûd tarafından nakledilmiştir: Muhammed b. Amr b. Halhala-Muhammed b. Amr b. Atâ-Ebû Humeyd.¹¹³

Bu tarîkte de söz konusu bilgi mevcuttur.

Bu tarîk de dikkatimizi çeken bir husus hadîsi nakleden Ebû Humeyd, Muhammed b. Amr b. Atâ ve Muhammed b. Amr b. Halhala'nın Medinelî oldukları geriye kalan isimlerin ise Mısırlı olmalarıdır. Nitekim Buhârî bu hadîsi Mısırlı ve Suriyeli olarak tanıttığı Yahyâ b. Bukeyr'den almıştır. Aynı şekilde Ebû Dâvûd da bir Mısırlı muhaddis olan İsâ b. İbrâhîm'den almıştır.

Bu üç tarîkten ilki zayıftır. İkincisi hem Şuayb el-Arnâvût hem de Nesâî

¹⁰⁵ İbn Mâce, *Sünen*, İkâmetü's-Salât", 15; et-Tirmizî, *Sünen*, "Ebvâbü's-Salât", 119.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/273.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/448.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 16/416.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 1/333.

¹¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/213.

¹¹¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/424.

¹¹² İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât", 72; Ebû Dâvûd, "Salât", 117; Tirmizî, "Ebvâbü's-Salât", 229; Nesâî, "Tatbîk", 6.

¹¹³ Buhârî, "Sıfatü's-Salât", 61; Ebû Dâvûd, "Salât", 181.

tarafından sahîh sayılmıştır. Ancak ikinci tarîhteki Abdulhamîd b. Ca'fer'in "sadûk" sayılmasından dolayı hasen olduğu kanaatindeyiz. Konuyla ilgili en sağlam ve sahîh rivâyetin Buhârî'nin naklettiği üçüncü tarîk yani Mısırlıların tarîki olduğunu söyleyebiliriz.

Hicrî ilk iki asırda İbn Mes'ûd rivâyetinin açık bir şekilde nesh edildiği söylemine rastlamamaktayız. Sadece yukarıda da zikrettiğimiz üzere İbrâhîm en-Nehâî'nin tatbîkin terkedildiği şeklinde bir sözü nakledilmiştir. Hicrî üçüncü asırdan itibaren bu konuda bir neshin olduğu açıkça dillendirilmeye başlanmıştır. Yukarıda da verdiğimiz üzere Tirmizî âlimlerin bu uygulamayı mensûh saydıklarını ifade etmiş Nesâî de bab başlığına taşımıştı. İbn Huzeyme (ö. 311/924), İbn Hibban (ö. 354/965) ve Beyhakî (ö. 458/1066) de bu uygulamanın mensûh olduğunu bab başlıklarına taşıyanlardır.¹¹⁴

Nesh algısı şârihler tarafından da kabul görmüş ve detaylandırılmaya çalışılmıştır. İbn Battal (ö. 449/1057) konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

"Hz. Peygamber'den sünnet olarak gelen rükûda ve secdede tecâfidir. Bu konuda icma vardır. Bu da azaları birbirinden ayırmaktır.... Bu şekilde tatbîkin neshi ve ellerin diz kapaklarının üzerine konulmasının vucûbluğu sabit olmuştur."¹¹⁵

Kadı İyaz (ö. 544/1149) tatbîk'in nesh edildiği ve bu neshin İbn Mes'ûd'a muhtemelen ulaşmadığı kanaatindedir.¹¹⁶

Hâzimî (ö. 584/1188) *el-İ'tibâr* isimli eserinde konuyla ilgili rivâyetleri merfû versiyonlarıyla birlikte nakletmiştir. O ilim ehlinin bu konuda ihtilaf ettiğini bir grubun bununla amel ettiğini belirterek İbn Mes'ud, oğlu, talebeleri Alkame, Esved ve Abdurrahman b. Esved'in isimlerini zikretmiştir. Bunun dışındaki sahâbe ve tâbîinin âlimlerinin ise onlara muhalefet ettiğini İslam'ın ilk yıllarında bununla amel edildiğini sonra nesh edildiğini bu neshin de İbn Mes'ûd'a ulaşmadığı görüşünde olduklarını aktarmıştır. Ayrıca Medinelilerin amelinin de bu şekilde olduğunu ve bazı âlimlerin Medinelilerin nâsih mensûhu diğer belde sâkinlerine göre daha iyi bildiklerini söylediklerini nakletmiştir. Kendisi de Sa'd rivâyetinin bu konuda nesh olduğuna delil olduğu söylemiştir.¹¹⁷

Nevevî âlimlerinin tümünün görüşünün sünnet olan uygulamanın ellerin diz kapakları üzerine konulması olduğunu söylemiştir. Abdullâh b. Mes'ûd'un ve iki arkadaşı Alkame ve Esved'in ise tatbîkin sünnet olduğu söylediklerini ve onlara neshin ulaşmadığını söylemiştir.¹¹⁸

İbn Hacer de nesh bilgisinin İbn Mes'ûd'a ulaşmamış olduğu yorumuna gitmektedir. İbn Münzir'den kavi bir isnadla İbn Ömer'den Hz. Peygamber onu bir defa

¹¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî, *Sahîh* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmi, 1970), 1/301; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîh* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle: 1993), 5/01; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/83 vd.

¹¹⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1993), 2/407.

¹¹⁶ Ebû'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim* (Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1998), 2/456.

¹¹⁷ Hâzimî, *İ'tibâr*, 1/85.

¹¹⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîhi'l-Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü lhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1392), 5/15.

yaptığı bilgisini nakletmiştir.¹¹⁹

Aynî ise bazı âlimlerin nesh olayının İbn Mes'ûd'a ulaşmadığı bilgisine itiraz etmiş ve şunları söylemiştir: "O ilk müslümanlardandır. Hz. Peygamber'in nalınlarını taşıyandır. Ona giydirendir. Kalkarken, otururken onları kollarında taşırdı. Hz. Peygamber'in yanına çokça girenlerdendi. Ondandır ölünceye kadar da ayrılmadı. Elleri diz kapaklarına koyma meselesi ona nasıl gizli kalır ve nesh meselesi ona nasıl ulaşmamış olabilir?"

Aynî, İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği Hz. Alî hadîsinin hasen olduğu ve onda muhayyerlik olduğunu ortaya koyarak onun muhayyer baktığına işaret etmiştir.¹²⁰

Bu meseleye şaşıranlardan biri de Nazzam'dır (ö. 231/845). O İbn Mes'ûd hakkında şöyle demiştir: "Ölünceye kadar rükûda tatbîk yaptı. Sanki Hz. Peygamber'in yanında yokmuş ya da onunla namaz kılmamış gibi."¹²¹ İbn Kuteybe (ö. 276/889) onun İbn Mes'ûd hakkındaki eleştirilerine cevap verirken tatbîk eleştirisine ise şöyle cevap vermiştir: "Tatbîk meselesine gelince o namazın farzından değildir. Hacc Suresi 22/77. âyeti gereği farz olan rükû ve secdenin kendisidir. Tatbîk yapan da ellerini diz kapağına koyan da rükû etmiştir. Her ikisi de namazın adabındandır."¹²²

İbn Hacer vücut organlarını ayırmanın sünnet olmasının hikmetini şöyle açıklamaktadır:

"Seyf b. Ömer el-Esedî'nin (ö. 180/796) *Futûh* isimli eserinde Hz. Aîşe'den naklettiğine göre tatbîk yahudi âdetiydi ve Hz. Peygamber bunu nehyetti. Hz. Peygamber vahiy inmeyen bir konuda Ehl-i Kitâb'a uymayı severdi. Son emir olarak ise onlara muhalefeti emretti."¹²³

Bizce İbn Hacer'in bu bilgiyi onaylarcasına nakletmesi son derece problemlidir. Zira buradan ellerin diz kapaklarının üzerine koyulmasını emreden bizzat Yüce Allah (cc.) olmaktadır.

Yukarda verdiğimiz rivâyetlerde de görüldüğü üzere tatbîki Hz. Peygamber'in yasakladığına dair sahîh sarîh bir rivâyet yoktur. Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan sahîh ve Hz. Ömer'den isnadının ittisâli tartışmalı olarak gelen "emredildik, yasaklandık" gibi kapalı rivâyetler söz konusudur. Nitekim İbn Hacer de Sa'd b. Eb Vakkâs rivâyetinin nesh için delil olarak getirildiğini ve hadîste geçen "nehyedildik ve emredildik" ifadeleri için baskın görüşün merfû olanın olduğunu ancak bunun ihtilafı olduğunu dile getirmiştir.¹²⁴

Sonuç

Hz. Peygamber'in rükûda avuçlarını birleştirip dizlerinin arasına koyduğu rivâyetleri İbn Mes'ûd kanalı ile nakledilmiş ve sahîh sayılmıştır. İlk defa Hanefî

¹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/273 vd.

¹²⁰ 'Aynî, *'Umde*, 6/64.

¹²¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999), 1/71.

¹²² İbn Kuteybe, *Te'vil*, 1/76-7.

¹²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/274.

¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/273.

Mezhebinin kurucu imâmlarının eserlerinde yer alan bu hadîs sonrasında birçok hadîs kaynağında tahrîc edilmiştir. Bu uygulamanın yasaklandığına dair iki rivâyet nakledilmiştir. Sa'd b. Ebî Vâkkâs'tan nakledilen rivâyet sahîh kabul edilmiş olup ancak bu hadîste bu yasağın fâili mübhem bırakılmıştır. Bir diğer rivâyet Hz. Ömer'den nakledilmiştir. Bu rivâyette Hz. Ömer "Diz kapakları size sünnet kılındı" demektedir. Ancak sünnet kılının kim olduğu yine mübhemdir. Ayrıca bu rivâyeti Hz. Ömer'den nakleden râvînin Hz. Ömer'den hadîs işitip işitmediği tartışmalıdır.

Hicrî üçüncü asırda bu uygulamanın mensûh olduğu Kütüb-i Sitte müelliflerinden Tirmizî ve Nesâî tarafından dile getirilmiştir. Bununla birlikte İbn Ebî Şeybe'nin Hz. Alî'den tahrîc ettiği ve hasen sayılan bir rivâyette Hz. Alî'den kişinin isterse diz kapaklarını tutabileceği isterse tatbîk yapabileceği nakledilmiştir.

Mensûh anlayışı zamanla benimsenerek İbn Huzeyme, İbn Hibbân, İbn Battâl, Kâdî 'İyâz, Nevevî ve İbn Hacer gibi birçok âlim tarafından dile getirilmiştir. Bu neshin ise İbn Mes'ûd'a ulaşmadığı ifade edilmiştir. İbn Hacer Hz. Alî'ye de ulaşmadığını dile getirmiştir. Aynı ise buna itiraz etmiş İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber ile sürekli beraber olan biri olduğunu dile getirmiş ve böyle bir şeyin mümkün olamayacağını dile getirmiştir. Bu problemi çözmek için sunulan delillerden biri de Hz. Peygamber'in onu bir defa yaptığıdır. Bizce bu da mantıklı değildir. Bir defa yapılan bir şey için İbn Mes'ûd bu şekilde ısrarcı olması düşünülemez.

Hz. Peygamber'in rûkûda ellerini diz kapaklarının üzerine koyduğu rivâyetleri tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi sahâbîden gelmiştir. Biri hariç diğerleri ya zayıf veya râvî tasarrufuna uğramıştır. Ayrıca tatbîkî nesh ettiğine dair Hz. Peygamber'in sarîh bir ifadesine de rastlamamaktayız.

Bu çalışmamızda ulaştığımız sonuç Hz. Peygamber döneminde her iki uygulamanın da var olduğudur. Hatta Hz. Peygamber'in ve onun döneminde sahâbenin ağırlıklı olarak ellerini diz kapaklarının arasına koyduğu da bir ihtimal olarak göz ardı edilmemelidir. Ancak zamanla diz kapaklarını tutmanın ya gelenek şeklinde ya da Hz. Ömer hadîsini sahîh sayarsak onun tarafından tek tip uygulamaya dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz.

Zayıf rivâyetlerde veya tasarrufa uğradığını düşündüğümüz rivâyetlerdeki Hz. Peygamber'in ellerini sürekli diz kapağına koyduğu algısını oluşturan cümlelere gelince gelenek haline gelen bir uygulamanın hem rivâyetlere hem de fıkıh kitaplarına yansımaları olarak görmekteyiz.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân. *Mesâilü İbn Hanbel*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1981.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî: 1403, t.y.

- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Riyâd, Dârü'l-Hânî, 2001.
- Ali b. Ca'd, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.
- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *'Umdetu'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boğa. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. Haydarâbâd, Dâiretü'l-Meârif, t.y.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi ehâdîsi'n-nebeviyye*. Riyâd: Darü Taybe, 1985.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. Beyrut: Kahire: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Kûfî. *el-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rifetü ve't-târîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ b. Osmân. *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif, 1359.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî. *Şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1993.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-İlel*. Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî. *Musannef*, thk. Ebû Habîb Nâsır b. Abdilazîz. Riyâd: Dâru Künûzi İşbilîyâ, 2015.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Fethu'l-bâri fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Takrîbü't-tehzîb*. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Tehzîbü't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Meârif, 1326.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, t.y.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle: 1993, t.y.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî. *Sahîh*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1970.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.
- İbn Ma'în, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *Ma'rifetü'r-ricâl*. Şam: Mecmaü'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1985.
- İbn Ma'în, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *Târîhu İbn Ma'în rivâyetü'd-Dûrî*. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyye, 1979.

- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled b. Râhûye et-Temîmî. *Müsned*. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1991.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Kâdî 'İyâz, Ebû'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim*. Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1998.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes Mâlik b. Âmir el-Asbahî. *el-Müdevvene*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'rricâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahih*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*. Halep: Mektebü'l-Matbûât, 1986.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*. Halep: Dârü'l-Va'y, 1396.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu sahihi'l-Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.
- Suiçmez, Yusuf. "Hadiste Nesih". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2012): 35-58.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ûm*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1990.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Âsâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Asl*. Karaçi; İdâretü'l-Kur'ân, t.y.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısrî. *Şerhu müşkilü'l-âsâr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Yezîd. *Sünen*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: t.y., t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefiyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'rricâl*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963.